

A FELVILÁGOSULT EURÓPA ÉS VÉGVIDÉKEI

(Bevezető egy Mozart-könyvhöz; székfoglaló a
Magy. Tud. Akadémián, 1948.)

Minden történelmi korszak olyan, mint valami határozott tájék, földrajzi egység, sajátos éghajlattal és időjárással, növény- és állatvilággal, hegy- és folyórendszerrel, különleges lakossággal. Vannak erdőségei és sziklavadonjai, rónái és ligetei, városai, melyekben a szervezettebb emberi közösség működik, él és elhal, új nemzedéket hagyva maga után. Vannak sivatagjai, ahol alig vagy egyáltalán nem maradt nyoma emberi alkotásnak; és persze határvidékei is, ahol észrevétlenül érintkezik egy más vidékkel, sőt átfolyik egy másik táj jellegébe, életformáiba, hangulatvilágába. Vannak enyhébb és zordabb, humanizált és szinte embertelen történelmi tájak, olyanok, ahol az emberi műveltség büszkén hivatkozhatik a maga végzett munkájára, s olyanok is, ahol a nagybőgényű szellemi élet látszólag csak kudarcokról számolhat be. Ámbár teljes vereséget és teljes győzelmet bizonyára egyik korszak sem jelent: valami mindig és mindenütt többletül marad, valami mindig és mindenütt veszendőbe megy, — s végül a teljes folyamat mindig gazdagabban ömlik tovább. De hegy és völgy, város és pusztaság váltja egymást itt is, amott is; talán csak a napfény s a születés-változás-elmúlás rendjének ritmusa azonos felettük, az ember műve pedig, akár a természeté, a rombolásban is épít és folytat.

Egy-egy korszak tájképe valósággal rokonimódra köszönt: a magunk hegyét-völgyét, a magunk házatáját, környezetünk sokszor látott emberalakjait ismerjük fel benne s úgy tűnik, mintha életüket, sorsukat és problémájukat mindig magunk körül láttuk volna. Nem távoli történelem ez, hanem szinte a tegnap reggelé; ami szereplőivel történt, szinte már velünk történt, és sokszor elfog a kísértés, hogy odalépünk közéjük, mint valami színpadra, s velük játszunk végig életüket, melynek ők még nem látják a folytatását... Az idő humanizált, közeli tájai ezek, melyeknek minden völgye a mi völgyeinkben folytatódik, minden folyója a mi folyóinkba szakad és lakosaik arcában minduntalan ráismerünk szomszédaink szemevillanására, alig elmúlt vagy mai nemzedékek tekintetére; kis világok, melyek elődeik megoldatlan kérdéseire válaszoltak s melyeknek megoldatlan kérdésére a mi világunk válaszolt.

Ilyen humanizált, rokon tája az európai történelemnek a tizen-nyolcadik század.

Történelmi végvidék ez, mely nemcsak két kronológiai határpont, hanem két társadalmi forma uralma között terül el. Egyiknek végét

jelenti, a másiknak kezdetét, s mint az ilyen határsávok mindig és mindenütt, telve van az átmenet nyugtalanságával, színességével, borzongásával és termékenységével. Minden határsáv közös sajátossága, hogy távolságokat, idegenségeket, sokszor végleteket köt össze, hogy a híd szerepét vállalva, egybekapcsol ugyanakkor, amikor szétválaszt. A földrajzi átmenet, amely egyik nyelv, nemzet vagy állam területéről a másikéra visz, éppúgy útközben fokról-fokra bontja ki az új, a másik, a szembenfekvő világ színeit, mint a történelmi átmenet, mely az emberi életforma egyik rendje után meghozza a másikat. Mind a kettő az emberlakta föld vagy az emberlakta idő, tehát egy tág értelemben vett *oikuméné*, az emberi műveltség különböző szakaszain vezet át, és ép ezért gazdagabb, ellentmondásokkal telibb, felszántottabb és jövőt-hordozóbb lehet az egységes, nyugvó, magukból kevésbé kimozduló körzeteknél, melyeknek határpontjait nem annyira a gyökeresen más, mint az azonosnak különböző árnyalata jelöli meg. A korszak, amelyről szólunk, a főnemesi életforma idejéből vezet át a polgári formák világába. Kezdetén szinte megingathatatlanul áll még az arisztokrata-feudális berendezkedés, a végén már új nemzeti jelszavak alatt vonul fel a nyugati polgárság szervezett rendje, hogy megütközzék Európa feudálisnak maradt részével. Mi történt tehát e száz év alatt, XIV. Lajos halála és a bécsi kongresszus között? A régi formán belül többé-kevésbé észrevehetően elkészült az új tartalom, mely azután szétrepesztette önnön tartályát, a régi formát. Hogy ez megtörténhessék, évtizedek szerves és fokozódó szellemi és anyagi munkájára volt szükség, szívós munkára, mely fokról-fokra ásta alá a régi forma tekintélyét s készítette elő az újnak egyre öntudatosabb követelményeit. Az igény voltaképp meszszebről jött, nyilván az európai újkor kezdetéről még, — de a 17. században már öntudatos formulázói voltak s a 18. század kezdetére, főleg Angliában, tervszerű munkába foghatott, előszóban és írásban egyaránt. A földrajzi helyzet itt különös figyelmet érdemel: mert magának e lassú, de gyorsuló átmenetnek is megvan a maga művelődési földrajza az európai kultúra történetében. A folyamat nem egyöntetű ritmusban zajlott; a nyugati sáv mellett, ahol először adott életjelt, volt egy jóval lomhább, nehezkesebb és vonakodóbb középeurópai zóna, volt egy dél-európai közösség, mely egyes magányos kezdeményezőkkel hallatott magáról, de egészében inkább a multba süppedt, mint valaha, s volt végül egy nagy keleteurópai tömb, mélyében mozdulatlan, bár felszínén a nyugattal együtt-léleklző, s még jóideig határozatlan abban a tekintetben, hogy e nyugati világ *mellett* vagy *ellen* fog-e a színre lépni. Nyugat és kelet, észak és dél így szinte merőben más korszakokban éltek, ugyanegy történelmi pillanaton belül is, — hát még, mikor a nyugati hagyományok, a társadalmi berendezkedések történelmi földcsuszamlása megindult! Az addig alig tudatos ellentétek egyszerűen öntudatosakká váltak, tehát kiélesedtek, — s e kiélesedésben vezetőszerepet vitt az az új szellemi igény, mely az emberi világ külső és belső rendjének gyökeres kicserélését tűzte ki céljául: a felvilágosodás.

Anglia e korban már túljárt a maga két politikai forradalmán, a Cromwell-félén és a „dicsőséges”-en, melyek alapján csak tételes ki-fejezői, végső szankcionálói lehettek egy évszázados társadalmi átala-

kulásnak. A 17. század angol gondolkodásában nyilvánvalóan egybe-
 folyt ennek az átalakult és átalakuló társadalomnak többértű szellemi
 igénye: a természettudományok növekvő hatása az általános gondolko-
 dásra, a laikus morál követelménye, mely immár nem kinyilatkoztatás
 és nem egyházi tekintély, hanem az értelem-kormányozta, belátás-szabta
 szabad emberi erkölcs jegyében kívánt a földön berendezkedni; s mind-
 ezen belül, mindezen keresztül az új polgári öntudat, mely a maga vilá-
 gát kereste vallásban, tudományban és politikai világnézetben, hogy ezt
 az új, szabadabbnak érzett világot szembeszegezhesse a régi, földi és
 földöntúli tekintélyek világával, a teológiával és a feudális főnemesség-
 gel. Az új világkép, Hobbes, Locke és Shaftesbury világképe nem marad-
 hatott meg az észvallásnál, a tapasztalat-formálta öntudat s a belátás-
 szabta erkölcs tanításánál: a gondviselés nélkül maradt, magárahagyott
 és felszabadult emberi értelem elindult megkeresni a maga, a világ és
 a történelem törvényeit s e fokozódó felocsúdása és felegyenesedése
 folyamán mindjárt az egyház után beleütközött a maga második és leg-
 főbb ellenfelébe, a régi államba. Az új gondolatvilágnak már Hobbes
 tanításában politikai éle volt, hiszen ez a tan épp azért hirdette az
 abszolútizmust, mert az államban tervszerű, megújítható, sőt kicserélhető
 hatalmi szervezetet látott; de a döntő politikai következményeket, tud-
 juk, mégis csak utódaiban, francia földön vonta le. Az angol természet-
 vallás, az angol deizmus, az angol természettudomány olyan polgárság
 szellemi rohamcsapataként vonult be az európai műveltségbe, mely még
 megelégedhetett a társadalom fellázításával, hogy elfoglalhassa benne
 a maga méltó helyét: az alkotmányosan reformált, gyarmatosító és par-
 lamentáris, félig-meddig már polgári jellegű 1700-as angol királyság
 valóban nem követelt ehhez az új berendezkedéshez élesebb ideológiai
 fegyvereket, nem még Hume és utódainak munkásságában sem. Francia-
 országban azonban más volt a helyzet; itt egy szellemileg és anyagilag
 jóval kötöttebb s mindenekfelett szigorúan centralizált királyi és fő-
 nemesi világ, maga a barokk abszolútizmus állott szemben az új gondo-
 latokkal, tehát ezeknek sokkal radikálisabb eszközökhöz kellett folya-
 modniuk. Itt végig kellett gondolni a teljes folyamatot és minden követ-
 kezményét, Istentől parasztig, vallástól történelemig és reformtól for-
 radalomig. Nem hiába tért vissza az ifjú Voltaire, Locke és Newton
 rajongó híveként Angliából; a francia gondolat pontosan tudta, mit kö-
 szönhet angol elődeinek, s a *megismerhető* és kiszámítható világot benne
 és körülötte máris felváltotta a *megváltoztatható* világ. Az átmenet
 szinte villámszerű: az értelem, melynek területét Bayle még gondosan
 igyekszik elhatárolni, Montesquieuben már követelőleg fordul szembe
 a teljes emberi világgal s a természettudományok útmutatása nyomán
 most már bizonyos benne, hogy a társadalmi berendezkedés éppúgy idő
 és fejlődés szülöttje, tehát éppúgy megrendíthető és megújítható, mint
 világképünk és erkölcsi normáink. Az emberi rend kor, éghajlat és
 társadalmi viszonyok szülöttje, teljesen viszonylagos s épp ezért állandó
 átalakulásban van: ezt a félélmetesen újszerű tételt Voltaire nagyszabá-
 sús és rendszeres történetfilozófiai műve, a „Népek szokásairól” szóló
 nagy művelődéstörténet mondja ki 1756-ban, a hétéves háború kitörésé-
 nek és Mozart születésének évében. De akkorra útnakindult már az En-
 ciklopédia 68 kötete is! Az emberi múlt törvényeinek új megfogalma-

zása nyilván csak fegyver volt e gondolkodók kezében a jelen berendezkedésének kíméletlen magyarázására és hazug tekintélyének megrendítésére. Mert az uralmon lévő világ, Leibniz optimizmusa ellenére, oly merevnek és kegyetlennek tűnt, hogy ellene a gondolkodás minden eszközét fegyverbe kellett hívni, *Candide*-tól *Emile*-ig; s merevsége még az olyan társadalomban is kihívta maga ellen a történelem és társadalom törvényeinek forradalmi felismerését, amelynek egyébként alig lehetett reménye a szellemi s kivált politikai megújulásra. Így volt a spanyol királyokat uraló Nápolyban, — itt már negyedszázaddal Voltaire nagy történetfilozófiai műve előtt megérlelődött egy merész és magányos gondolkodó, Giambattista Vico nagyszerű műve, az „Új tudomány”, mely már nemcsak állandó átalakulásban, hanem állandó visszatérésben is látja az emberi társadalom és műveltség különböző állapotait. Tehát, ha nincs is felettünk gondviselés, van bennünk és körülöttünk egy rendszer, mely él, mozgat, előbbrevisz. Igen, de valóban előbbrevisz-e, vagy csak körbe-körbe? és szabadok vagyunk-e, vagy bábok e törvény kezében? urai vagyunk-e cselekedeteinknek, vagy felelőtlen állatok? illúzió-e, amit erkölcsi világnak nevezünk, vagy szükséges társadalmi fejlemény? vannak-e velünk született eszmék, vagy mindenre a tapasztalat tanított? és kötelességünk-e tisztelni a társadalom formáit, melyekbe beleszülettünk, vagy igyekezzünk őket megváltoztatni, szóval, tettel s talán erőszakkal is? Ime, a nyugati gondolkodás nagy problémái a 18. század derekán.

Nyugateurópa gondolatai elsősorban, — csak lassan, nehezen, vonakodva változnak a Rajnán túl Középeurópa gondolataivá. Mert itt megint más a helyzet, más a kiindulás és más a visszhang. A francia polgárság még nem játszik döntő szerepet az állam vezetésében, de az állam szellemi életét már teljes egészében ő irányítja; most radikális szellemű, és látnivaló, hogy csak rövid idő kérdése: maga mellé fogja állítani a főnemesség gondolkodó részét is, s abban a pillanatban nem lesz többé akadály, hogy akár az alsóbb rétegek vállára ülvén, egy napon hivatalosan is bevonuljon az államszervezet kerítése mögé. De a Rajnától keletre sokkal fejletlenebb a polgári élet s voltaképp még annyira sem tisztázta helyzetét az uralkodó osztállyal szemben, hogy tudhatná, milyen politikát kövessen érvényesülése érdekében. Erre a Rajnán-túli életre mindenekelőtt a rendkívüli széttagoltság jellemző: aránylag kis területen osztozik számtalan apró fejedelemség, városi és területiális hatóság, s a sok különböző életforma és hatalmi körzet nemcsak egymás mellett szorog, hanem sűrűn át is hágja egymás hatáskörét. A 18. századi Németországnak háromszáz gazdája van, egységes pénznemet még a század derekán sem tud bevezetni s a Rajnán Strassburg és a hollandi határ között több mint harminc parti vámház állítja meg a kereskedelmi hajókat. Városi hatóság, nagybirtok és fejedelmi hatalom évszázados, csendes, de szívós harcban állnak egymással, rendiség és császárság mindent elkövetnek egymás ellensúlyozására és bénítására. Ez az áldatlan, egészségtelenül széttagolt, hullámozásban is stagnáló, egyenetlenségeiben is bénult helyzet alapján nem kedvez a polgárnak; aminthogy különösképen az a rendezettebb, abszolutisztikus és központosító politika sem kedvez, melyet a birodalom délkeleti végvidéke, Ausztria, a névszerint még németbirodalmi, de lényegében már csupán osztrák csá-

szárság folytat. Mert ez a politika sokkal inkább a nemességre és klérusra, semmint a polgárságra, vagy kivált parasztságra támaszkodik, s mikor ezt teszi, nyilván a valóságos erőviszonyokkal számol. Céljai szolgálatában felhasználja az ellenreformáció mozgalmát is és nem sokat bánja, ha ezen a révén épp legvállalkozóbb kedvű alattvalóit veszíti el. A német ipar és kereskedelem, mely a 16. században már virágzásnak indult, a 17. század folyamán menthetetlenül elkorcsosul és összeesik, mert a Birodalom kártevő belpolitikáját hatásában kiegészíti és megsokszorozza az európai történelem két döntő jelentőségű válsága: a világforgalom útjainak nyugatra terelődése és a harmincéves háború. Mindaz a kezdeményezés, mely a 16. századi német városokban még Európára kiható lendületet ígért, a 17. század folyamán helyi jelentőségűvé zsugorodik össze s a 18. században is csak ügyel-bajjal, merőben más feltételek között tér úgy-ahogy magához. Az új polgári rend, mely a szétszóródott és kiveszett középkorvégi német polgárság örökébe lép, csak a 17. század végén kezd kibontakozni. Nagyrésze, mint új hivatalnok-nemesség, helyesebben patricius-polgárság, kisebb-nagyobb zökkenőkkel beékelődik a nemesi osztályba s egész életformájában ahhoz hasonul, az újonnan érkezettek mohó szolgálatkészségével levetve teljes polgári öntudatát, hogy elhárítsa az „odafenn” még sokáig ellene szegeződő gyanakvást, sőt gyűlöletet. „Nálunk, sajnos, nincs harmadik rend” — panaszoja egy felvilágosult német író, K. F. von Moser; Miksa József bajor választó röviden kalandornépségnek címezi az udvari állásokra pályázó polgárokat, és Goethének még 1800 táján is szemére vetik, hogy a „Hermann és Dorothea” hősei egyszerű kispolgárok. Nem: osztályöntudatról, ebben a polgárságban jóideig nincs és nem is lehet szó; de nemzeti öntudatról még kevésbbé. Nem hiába róttá meg már egy 17. századi német író, Moscherosch, honfitársait azzal a keserű megállapítással, hogy „a német ember szíve ötnyolcad részében francia, egy-nyolcadában spanyol, egy-nyolcadában olasz, s talán ha egy-nyolcadában német”: a barokk- és rokokó-dívat, az udvari ember újonnan kialakult eszménye azóta szinte teljesen franciává idomította a német városok iparosát és kereskedőjét, de főleg tisztviselőit és egyéb értelmiségét. S mit nyer majd ez az óvatos és gyámoltalan polgári szellem a 18. század nagy szellemi áramlataitól? A francia nyelvből önkéntelenül a világnyelv ideálját szívja magába, az udvari ember eszménye a világpolgár eszményére tanítja, a felvilágosodás természetvallása a világmindenség emberét ébreszti benne; a század végén egy nagy német íróban megérlelődik a világirodalom eszméje s a század német zenéje megvalósítja azt a gondolatot, melyet a világzene fogalma fejezhet ki legjobban. Mindez túlvisz a szűkebb hazán, talán a nélkül, hogy ezt a hazát előbb valójában betöltötte volna: van benne valami csodálatraméltó és valami nyugtalanítóan irreális.

Mégis, az új polgárság, öntudattal vagy öntudatlanul, ott áll immár a társadalmi lépcsőzet egyik meglehetősen magas grádusán s egyre feljebb és feljebb emelkedik, a nélkül, hogy ebben bárki akadályozhatná. Öntudata, mondottuk, nem oly éles és támadó kedvű, mint francia kortársaié, de vitalitása és munkabírása talán még nagyobb amazokénál. Hamburg és Köln, Frankfurt és Lipcse, nemsokára Berlin is, az ő szerző és szervező tevékenységének legfontosabb gócai, s akár patriciusi szer-

vezetű, akár fejedelmi hatalomnak kiszolgáltató, akár demokratikusabb berendezésű városok, előbb-utóbb mindegyik teret nyit a felsőbb, majd a század közepe óta a középső polgárság, a tulajdonképeni középosztály benyomuló és feltörekvő befolyásának. A társadalmi élet újjászervezése legerélyesebben a birodalom e „haladó” zónáiban indul meg: itt jelentkezik legíríssebben a megújódott vállalkozói kedv, itt szabályozzák először munkaadó és munkavállaló viszonyát s itt szervezik újjá a régi céhrendszert; itt térnek rá legkorábban s legvéglegesebben az új pénzgazdaságra, itt indul meg az új tőkeképződés, és itt jelentkezik először, nemsokára, modern gyáripár és modern ipari munkásság. Nevezetesen Lipcse környékéről tudjuk, hogy itt a régi lovagi nagybirtokok 60 %-a már 1720 táján tehetős polgárok kezére került; és nem kell távoli összefüggést keresnünk a jelenségek között, ha azt halljuk, hogy épp Szászország relativ népsűrűsége a század második felében már háromszorosan meghaladja Poroszországét, s míg bajor területen mindössze 39 várost tartanak nyilván, addig a szász városok száma már a század közepén eléri a kétszázat.

Hogy milyenfajta volt az az új öntudat és egyben szellemi igény, mely a század német polgárságában megérlelődött, azt e haladó jelleű, iparosodott polgári zónák irodalmi élete mutatja a legjobban. Könyvek és folyóiratok, társulatok és mozgalmak szinte varázsütésre, tolongva lépnek elő a század második felében; a meggazdagodott polgárnak immár nem az új selyemruha, nem az új gyaloghintó, sőt nem is a díszes családi kép a legfőbb fényűzése, hanem egy-egy irodalmi vagy tudós társaságban, akár mecénási szerepben való feltűnés. S ha Goethe még az 1780-as években reménytelennek látja a német polgár számára személysége szabad kiművelését, Kant viszont már 1784-ben, „Egy világpolgári világtörténelem vázlatá”-ban kijelenti, hogy aki a polgár szabadságához nyúl, az állam, a közösség erejét veszélyezteti. Annál különösebb s egyben annál jellemzőbb, hogy a német felvilágosodás irodalma, éles ellentétben a franciával, jóformán sehol sem válik politikai jelleűvé. Ha meggondoljuk, épp ezzel függ össze a végső szellemi megoldások társadalmi színezetének sajátos különbsége is: Franciaországban a polgárság azzal győzött, hogy radikálisan magához hasonította a nemesség életformáját, Németországban azzal, hogy maga idomult a nemesség életformájához; a keret itt arisztokratikus maradt, a tartalom polgári, — nem: világpolgári. A kezdet, igaz, nem sokat ígért; Wolff és Nicolai, Gottsched és Reimarus, — egész mozgalmuk kimerült a teológiával való vitában, a morál s az általános emberi magatartás felszabadításában. De a mozgalom épp ezen a vonalon juthatott nyílegyenesen végső céljához, nevelés és humanitás, fogalmi és erkölcsi világ tisztázásához. A kettő nemsokára, szinte egyszerre érkezik: 1780-ban fejti ki Lessing gondolatait „az emberi nem neveléséről”, s egy évvel utóbb, Mozart Idomeneo-jával egyidőben jelenik meg Kant kritikája a tiszta emberi értelemről. De mikor ezek a sorok megjelennek s ezek a hangok felcsendülnek, már ott áll a színen Herder, Goethe és Schiller, Gluck és Haydn egész nemzedéke, az a nemzedék, amely megváltoztatja a németiség képét a világról s egyben a művelt világ képét az emberiség feladatairól.

E színes és forrongó képben talán a legsajátságosabb Ausztria hely-

zete. Mert ez azután igazi végvidék: végvidék történelmileg és földrajzilag egyidőben. Az új, a társadalmilag és szellemileg új, — hiszen a társadalmi megújulás nemcsak melegegy, de eredménye is a szellemi megújulásnak — az az eddig-nem-volt forma és tartalom, mely oly nehezen születik a régiből Európa-szerte, itt is nehezen, talán még nehezebben bontja ki első csíráit; de amint jelen van, különösképen mozgékonyabbá és eredetibbé válik minden testvérénél és kortársánál. S ezt egy sajátos körülménynek köszönheti: Ausztria nemcsak politikailag szétagolt, mint Németország, — ellenkezőleg, kevésbé az, hiszen közvetlenül a központi, császári hatalomtól függ; de annál inkább szétagolt és elaprózott földrajzi és nemzetiségi szempontból. Itt nem annyira a sok emberen, mint a sokféle emberen van a hangsúly, s a kép, mely eddig csak politikai és társadalmi szempontból volt differenciált, most egyszerre megszínesül a nyelvek, fajok, népek és kultúrák sokféleségétől. A társadalmi formák történelmi átmenet-jellegéhez itt hozzásegődik a nemzeti formák, a népi csoportok együttesének földrajzi és etnográfiai átmenetisége.

Vessünk egy pillantást a 18. századi Ausztria földrajzi képére: a legbonyolultabb és legnyugtalanabb sokféleség tárul elénk, valósággal a rögzített, a térképre vetített ideiglenesség. A spanyol örökösödési háború után VI. Károly császár Ausztriája megkísérelte egyedül folytatni a nagy Habsburg-birodalom európai politikáját. A spanyol ügyek Bécsben éppúgy aktuálisak maradtak, mint a nápolyi, a török, a lengyel és a magyar politika kérdései. A birodalom kiterjedt az egykor spanyol Németalföldre: Belgiumra, egyideig Szicíliára, Nápolyra és Milánóra, Pármára és Toszkánára, állandóan érdekelve volt Északolaszország területén s Mária Terézia alatt magához ragadta Galiciát és Bukovinát is, sőt II. József egyideig Bajorország és a Balkán egyrésze annexiójának tervével foglalkozott. A pozsareváci béke még Szavójai Jenő idején megnyitotta az Alduna és az északi Balkán útvonalait az osztrák kereskedelem előtt, Velence hatalma alkonyulóban volt, viszont Trieszt forgalma emelkedőben, s lehetett idő (1723-ban), mikor Károly császár egy osztrák-németalföldi Keletindiai Társaság útján készült megszerezni Ausztriának az óceáni hajózás és a világkereskedelem roppant lehetőségeit. Százarcú, szásrétű, áttekinthetetlen és kormányozhatatlan birodalom volt ez, mely Bécsből egyszerre akarta volna szemmeltartani Nápolyt és Indiát, Antwerpent és Nagyváradot, Csernovicot és Sevillet! S hozzá ez a feladat egy alapjában kikezdett, legnagyobb részében, legtöbb szervében immár időszerűtlen állami és társadalmi gépezetre hárult, mely természetesen nem tudott megfelelni a reárakott tehernek; alkalmatlansága évről-évre jobban ki kellett hogy derülnön.

A Habsburgok német-osztrák császársága a 18. század kezdetén európai nagyhatalom volt, ez kétségtelen; de a figyelmes szemlélő már ezekben az években felismerte, hogy ilyen birodalom fenntartása még nagyobb politikai képességgel megáldott nemzet, kormányzat és uralkodóház számára is lehetetlen volna. Mondottuk, hogy a császári hatalom itt, abban a csendesen erőszakos küzdelemben, melyet a 16. század óta folytatott a birodalom abszolutisztikus, központi megszervezéséért, a nemességre és a klérusra támaszkodott. Szándékait mindíg csak félig

vitte keresztül s ez a keresztülvitel inkább arra volt jó, hogy a régi formákat elsovassza, semhogy az újakat megteremtse. Törekvéseiben támogatta az ellenreformáció s részben még a vallásháborúk csapása is, mert hozzásegítette az állandó hadsereghez, a rendi hatalom és a városi önkormányzatok megtöréséhez, sőt a régi feudális főnemességnek új, függőbb helyzetű és szolgálatkészebb nemességgel való felváltásához. Igazi központosított hatalomhoz azonban még ezen a réven sem jutott a császári kormányzat; a társadalomnak azokat az új tényezőit, melyekre hatalmát építhette volna, sohasem tartotta annyira megbízhatónak, hogy lényegesen támogatta volna őket. Minden ilyenirányú kezdeményezés és javaslat pusztá terv maradt. A 16. században még virágzó bányászat, a fejlődésnek indult vas-, textil- és üvegipar már a következő században lehanyatlott, jórészt kétségkívül a világkereskedelem útjainak irányváltása következtében, de a tervszerű támogatás hiánya miatt is; a 16—17. századi osztrák parasztlázadások nyomán már 1620-ban elhangzott egy félénk javaslat a jobbágyi intézmény eltörlésére, — teljesen hiába; a harmincéves háborút követő elnéptelenedésen telepítéssel és munkaindítással lehetett volna segíteni, — a kormányzat itt sem vállalta a kezdeményezést és szinte fatalisztikus közönnnyel vette tudomásul az olyan statisztikai jelentéseket, hogy 1670 körül Bécs városában 8000 koldust tartanak nyilván, akiknek „arcátlan tolakodása” még jámbor prédikátorok haragját is felkelti. A közigazgatást, máris szinte áttekinthetetlenül nagy munkájában, valósággal megbénította a nemzeti és birodalmi, helyi és általános, udvari és rendi érdekek állandó szét húzása s a nyomában mindinkább lábrakapó korrupció, — az udvari kancelláriák bonyolult rendszere nemsokára csak a közigazgatási kormányzat tehetetlenségének leplezésére szolgált. A pénzügyi politika nemzeti bank létesítésével sem tudta a nehézségeket elhárítani, 1736-ban már több mint 100 millió forintra rúgott a birodalom adóssága és három évvel utóbb, ugyanakkor, amikor Ausztriának le kellett mondania balkáni igényeiről, csak végső erőfeszítéssel sikerült elkerülni az államcsődöt.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló volt, hogy a Habsburgok német császársága aligha állhat fenn sokáig, ha belső szervezetében meg nem újhodik. Egy gazdaságpolitikai röpirat már az 1680-as években ezzel a kiáltványszerű címmel jelent meg: „Ausztria mindennek felett, — ha önmaga is úgy akarja”; de épp ez az *akarat*, ez a megújhódási vágy vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon félénken jelentkezett. Ausztria öregszik, — mondták Európában Károly császár halálakor; a Pragmatica Sanctióval sikerült ugyan belső helyzetét egy időre megmentenie, de déleurópai helyzete bizonytalan, belső szervezete elavult és erőtlen, nemzetiségi politikája egyre kérdésesebb, s hatalmas versenytársa, Poroszország éveken belül fölébe kerekedhetik. Ilyen volt a helyzet Mária Terézia trónralépése és az osztrák örökösödési háború kitörése idején. Az elkövetkező évtizedek, mint köztudomású, sok mindenben javulást hoznak: Mária Terézia és II. József, ha megkésetten is, de jórészt valóra váltják a felvilágosodott abszolutizmus legsürgetőbb követelményeit. A kormányzat központosítása, a jogszolgáltatás humanizálása, sőt egy új középosztály felnevelése most in-

kább sikerül, mint eddig bármikor; de az a két szövetséges, melyet a császári hatalom maga mellé állít és felnevel a rendi feudalizmus maradék hatalmának leküzdésére: a bürokrácia és a tisztikar, egyre végzetesebbnek bizonyul majd a birodalom eljövendő sorsára is.

A 18. század Ausztriája így, nagyhatalom léte is, voltaképp alkonyuló birodalom, — legalább is olyan ország és olyan társadalom, mely túljutott a maga delelőjén és most halványuló délutáni napfényét élvezi. De az európai kultúra egyik nehezen kiismerhető törvénye szerint vannak a szellemi életnek virágkorai, melyek épp a politikai és társadalmi élet ilyen alkonyuló, sűtkérező, felélő és lefőlőző állapotát kedvelik. A görög városállamok már hanyatlóban voltak, mikor irodalmuk meghódította a világot; Spanyolországban akkor következett Cervantes és Velasquez ideje, mikor az Armada már szertehullott, a gyarmatok bomladoztak és államcsőd meg eretnekégetés sűrű egymásutánban váltogatta egymást. A pillanat, amelyben egy-egy társadalom maradandó szellemi alkotással örökíti meg magát, néha az ifjúság pillanata, de néha az érett koré s néha már az öregségé. Így vonul be az örökkévalóságba a hanyatló Ausztria is a maga klasszikus zenéjével, a 18. század végén.

Ennek a műnek létrejötte merőben érthetetlen lenne, s kétségtől nem is jöhetett volna létre, ha az osztrák polgár a 18. században nem lett volna kénytelen bizonyos fokig világpolgárrá átalakulni. Egy birodalomban élt csehekkel és magyarokkal, szerbekkel és románokkal, lengyelekkel és ruténnel, olaszokkal és törökökkel; s ha nyelvüket nem beszélte is, tudnia kellett e nyelvekről s a nyelvek-hordozta idegen népi kultúrákról, melyek minduntalan súrolták az övét. Találkozott velük, néha el is vegyült középük, vándorolt közöttük, — aminthogy a birodalom minden népe, főleg a határsávokon, többé-kevésbé változtatta lakóhelyét, ha nehezebb vagy nyugtalanabb időszakokra virradt. Mosonmegyei várjobbágyok átköltözhettek Alsó-Ausztriába, Hainburg környéke, Bajorországból jött törekvő fiatalemberek állást kaptak a salzburgi érsek udvarában, cseh muzsikuskok Mannheimba szerződtek, s nem volt lehetetlen, hogy fiatal német művészek olasz mecénások ösztöndíjával induljanak tanulmányútra az Alpeseiken át. Aki a bécsi főnemesi rezidenciák valamelyikén akart elhelyezkedni, választhatott a francia és az orosz, a német és az olasz nyelvet beszélő, sőt akár a cseh és magyar patrónusok között; mert a birodalmi székvárosban mindezek hivatalos nyelvek voltak s még az utcai járókelőt is elkábította a dialektusok bábeli zűrzavara. De ami még fontosabb volt: e nyelvek és rezidenciák mögött élő nemzeti kultúrák virágoztak, szakadatlanul egymásbafonódva, egymás útjába vágva és egymást megtermékenyítve. Az ókori világvárosok roppant keveréknepe lehetett ilyen, amikor százféle irányból találkozva, mérközve, zajongva és tülekedve, életet adott egy közös világnyelvnek, amikor megformált és szétküldött a szélrózsa minden irányába egy világgraszoló nemzetközi műveltséget.

Mert e találkozóhelyek, e határsávok és végvidékek minden korban a legtermékenyebbek voltak; a messzi és az idegen közelivé és ismerőssé vált bennük, keverő- és olvasztó-tégelyei lehettek a jövőnek, kifáradt, meddő fajokat és nemzedékeket virágzó vegyülékké párosítottak s elin-

díttak százféle új igényt, tervet és lehetőséget, melyek ingerükkel és erjedésükkel nyugtalanná kavarták, felzaklatták és állásfoglalásra kényszerítették a nyugodtabb, homogén társadalmakat. Sokféle hitet és hagyományt láttak, ezért megtanulták őket összehasonlítani s kissé mindegyikben kételkedni; kíváncsivá tettek és nyugtalanná; rendetlenséget szültek, anarchiát, kétkedést és megoldani-vágyást; kovászai voltak az eljövendő szellemiségnek. A végvidékek termékenysége sohasem hagyta érintetlenül és színezetlenül a „nyugvó” kultúrákat; a déli-francia spanyol vonásokat vett fel, a déli-olasz félig Afrikában él, arab, normann és égei emlékek között; s az osztrák császárság szelleme itt, a német birodalomnak ez elszlávosodott és ellatinosodott szögletében, csehek és magyarok, olaszok és törökök, oroszok és románok közé ékelődve, pedáns és zsarnoki hajlamai mellett is észrevétlenül muzikálissá, lomposlázává, érzelmessé és kedélyessé változott. Idézzük itt egy politikusabb hajlamú nemzet fiának megfigyelését, egy francia íróét, aki a 19. század első éveiben úgy érzi, hogy egyszeriben rátapintott e különös átalakulás társadalom-lélektani okaira. 1810 táján írja e sorokat Stendhal, a még ismeretlen Henry Beyle — s olvastukkor lehetetlen nem gondolnunk arra, amit imént az osztrák császárság társadalmi öntudatáról elmondottunk: „Bécsben a politizálás, a helyzet megjavítására való igyekezet tilos, meddő és reménytelen; ezért az itteni kedélyeken valami édes és kéjsóvár érzékiség lett úrrá. Ami a közerkölcs szempontjából bizonyára nem a legüdvösebb, de a zene számára a lehető legkedvezőbb.” Ime a zene mint társadalmi szelep, mint menekülés; s hol lehetne hatékonyabb, mint ahol sokféle nemzet rezignációjából és érzékiségéből táplálkozik? De mondtuk, a végvidékek az ösztönös elvegyítés mellett főleg az öntudatos újításban jártak elől; s előfordult, hogy kilobbant belőlük egy-egy csodaszerű jelenség is, nemcsak kérdés-felvető és elindító, hanem válaszoló és betetőző lángelme.

A csodaszerűben persze épp az a csodaszerűség, hogy nem értjük, hogyan és honnan támadt. De vannak rendkívüli tünetmények, melyek teljesen váratlanul jelennek meg a színen; másokban viszont éppen az a rendkívüli, hogy a korszak, vagy mondjuk így: a közösség, felkészült rájuk, várta őket, elébük ment, — azután elnézett mellettük és kikerülte őket. Ilyen megjövendőlt és elvárt, azután felnemismert csoda volt Wolfgang Amadeus Mozart, korának legnagyobb európai művészalakja, akinek világáról ez a tanulmány szólni kíván.

A művelődéstörténet e kor szellemi életében öt időszakot szokott megkülönböztetni: a rokokót és az érzelmességet, az úgynevezett Sturm und Drang-időt, a klasszicizmust és a romantikát. Mozart fejlődése, a művész rövid életének harmincöt esztendeje alatt, mind az öt fázison végigvezet, akárcsak Goethe nyolcvanhárom éve. Élete és műve így az európai szellem fejlődésének egyik legjelentékenyebb szakaszát foglalja magában; átível a teljes tizenharmadik-századi Európán, hogy annak legzengőbb s legmaradandóbb kivirágása és apotheózisa legyen.

Szabolcsi Bence